

Ж. БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДА ДҮЙНӨНҮН АСТРОНОМИЯЛЫК
СҮРӨТТӨЛҮШҮНҮН ӨНҮГҮҮСҮ

РАЗВИТИЕ АСТРОНОМИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА В ПОЭМЕ

“БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ” Ж. БАЛАСАГЫНА

THE DEVELOPMENT OF ASTRONOMICAL PICTURE OF THE WORLD IN THE POEM “BLESSED
KNOWLEDGE” BY J. BALASAGYN

Аннотация. В статье поеме Ж. Баласагына "Благодатное знание" связи геоцентричные системы мира, изложенной в устной произведений кыргызского народа

Макалада Ж.Баласагындын “Кут алчу билим” дастанында баяндалган дүйнөнүн геоборбордук системасынын сүрөттөлүшү жана анын кыргыз элинин оозеки чыгармаларын байланыштары көрсөтүлдү.

The article of the epic J. Balasagyn "the hunger Kut Bilim" connection geosentinel system of the world picture set out in the oral works of the Kyrgyz people

Түйүндүү сөздөр: Үркөр, геоборбордук система, планета, үкөк, сидерикалык мезгил, эклиптика.

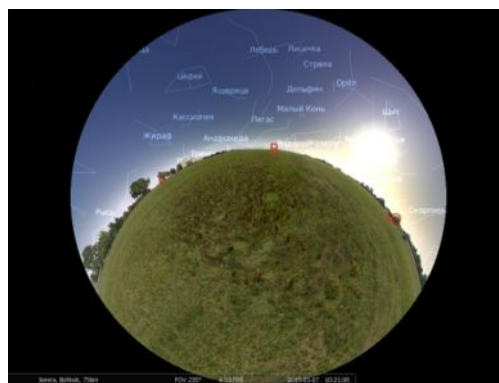
Ключевые слова: Плеяды, геоцентрическая система, планета, зодиак, сидерический период, эклиптика.

Keywords: Galaxy, geocentric system, planet, the zodiac, the sidereal period, the Ecliptic.

Орто кылымда Борбордук Азиянын көчмөндөрү араб халифатын ыдыратып, Саманилер мамлекетин, андан кийин Карахандар мамлекетин түзүшкөн. Бул мамлекеттер ислам маданиятын негиз кылып, дүйнөлүк маданияттын кайра жаралуу доорун түптөп, илимди жана искусствону жаңы баскычка көтөргөн. Күн чыгыш ойчулдарынын бири болуп эсептелген Жусуп Баласагын (1018-1086) Баласагын шаарында туулуп, Кашкардан билим алган. «Кутадгу билиг» деп аталган чыгармасы түрк тилинде биринчи жазылган дүйнөлүк маданияттын асыл берметтеринин катарында турат. Акындын дидактикалык мүнөздөгү дастаны табигый жана гуманитардык илимдердин көйгөйүн кеңири чагылдырган. Чыгарма ошол доорго чейинки чыгыш элдеринин дүйнөнү көркөм кабылдоосу, табигый билимдеринин жана коомго болгон көз караштарынын негизиде калыптаган. «Манас» эпосунда: «Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен Күнүңдүн тогоолунан (биригүүсүнөн) бүткөндөй», - деген баатырдын гиперметафоралык – мифофилософиялык сүрөттөлүшү боюнча Манас Ай менен Күндөн жаралып, «он сегиз миң Ааламды башкарып турган» кездери болгон. Асман менен Жердин тирөөчү б.з.ч. IV-III миң жылдыкта чегилген Теңир-Тоо петроглифдеринде сакталган (1-4 -сүрөттөр).

1-сүр. «Асман менен Жердин тирөөчү»

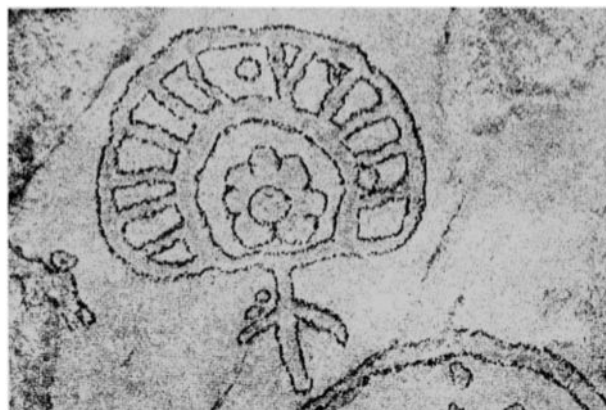
2-сүрөт. Асман менен Жер азыркы элестөөлөр

(Саймалуу-Таш. Бернштамдан).

3-сүрөт. Асман менен жылдыздардын тирөөчү. (Чаргынов Т., Солтобаев О. Ташбаева К.И. Петроглифы Южного Кыргызстана.)

боюнча.

4-сүрөт. Асман чөлмөгүндөгү эклиптика тегиздигинин антропоморфдук сүрөтү (Жусупакматов. Л. Ноодугу кат.)

“Манас” эпосунда дүйнөнүн баё сүрөттөлүшү элдик билимдердин жана элестөөлөрдүн негизинде бир кыйла өнүктүрүлгөн.

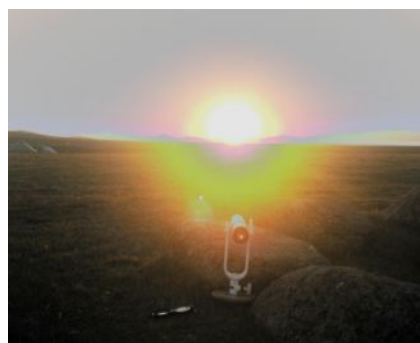
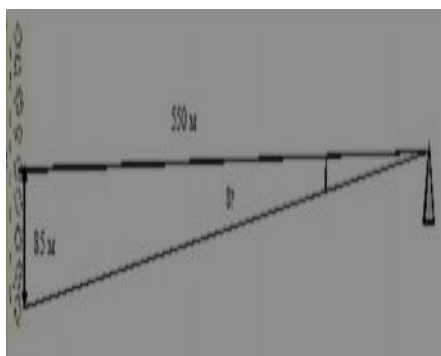
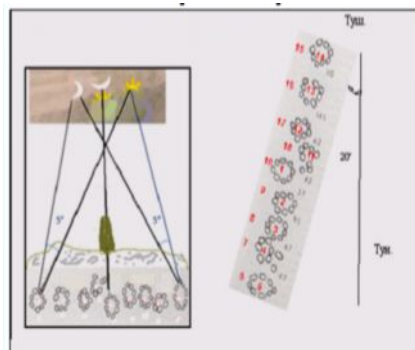
*Астындагы Жер деди,
Жер көтөргөн жел деди,
Жел экен деп тим болбой
Жеткирип ойло сен деди.
Жеке кудай өзү деп
Кудайдан биле бер деди.
Үстүндөгү көк деди
Катар катар көп деди..
Көк бирөө деп ойлобо
Арша-күршү жайлар бар,
Төрүнчү катар асманда
Күнүң менен Айың бар,
Асмандагы жылдызды
Адам болжоор неме эмес,
Ар бир жылдыз Ай, Күндөн
Чоңдугу да кем эмес,
Жетинчи кабат асмандан
Жетип тур, көрдүң жарыгын.
Жеке жалгыз Алладан.*

(С.Орозбаков. Кол жазмалар фонду, 1972-инв., 185-б)

Дүйнөнүн баё сүрөттөлүшү байыркы ишенимдердин жана эмпирикалык билимдердин негизинде мифологиялык формада гана жашап келген эмес Теңир Тоо петроглифдеринде байыркы астрономиялык символдор жана астрономиялык окуялар туралуу маалыматтар дүйнөнүн башка аймактарына көчмөндөр аркылуу тарап, астрономия илиминин калыптанышына пайдубал болуп берген. Манастын Таш Тулгасы (Соң Көл) жана Алабаштагы (Ысык-Көл) Кырк Чоронун Ташы байыркы Күн Ай обсерваториясы экендиги аныкталды. Байыркы обсерваторияларда жүргүзүлгөн ченөөлөрдүн жыйынтыктары так жылсанактарга негизи болгон.

Манастын Таш Тулгасы 8 таштан турган тогуз тегерек түштүк –түндүк багыты боюнча багытталган. Астрометриялык ченөөлөрдүн негизинде асман меридианынан 18° ка саат жебеси боюнча багытталгандыгы аныкталды. Жердин айлануу огунун прецессия кыймылынын натыйжасында дүйнөнүн огу жана жазгы күн-түн теңелүү чекити жылыныа 72 жылда 1° саат жебеси боюнча чыгышка карай жылгандыктан, $72 \times 18 = 1296$ жыл болот. Демек, Таш тулга 1300 жыл мурда дүйнөнүн түндүк уюлу турган чекитке багытталып курулган. Тулгалар жайкы күн-токтолуу чекитине карай багытка перпендикуляр жайгашып, Күн менен Айдын бир чекитке

батышын аныктаган б.а. 19 жылдык Күн-Ай циклин ченөөгө арналган обсерватория деген тыянак чыгарылган [Калыбеков А. 2014].

5-сүрөт. Таш Тулгадагы ченөөлөр.

Алабаш айылынын (Ысык-Көл) түштүгүндө Кырк Чоронун Ташы аталган ыйык таштар болгон. Ортодо майда таштардан үйүлгөн дөңсө анын айланасы кырк төө таштар курчалганын айтышат айылдын тургундары. Совет доорунда айдоо аянтка айландыруу максатында таштар туш тарапка түртүлүп жана ташылып кеткен. Ошол таштардан жазгы күн-түн теңелүү жана жайкы күн токтолуу чекитин (21-март. 22-июнь) жана жана аларды көрсөткөн таяныч таш орундарына таш жылбай калган. Козголгон таштардын биринде мүйүзүнө Күн символун көтөргөн текенин сүрөттү сакталып калган. Таштар жайгашкан талаадан Күн чыккан жана баткан тоо кыркалар да көрүнүп турат. Бул таштардан жогорудагы мерчемдүү чекиттердин азыркы азимутун ченөө менен байыркы багаттын айрымалары боюнча байыркы Күн обсерваториясы качан курулгандыгы боюнча тыянак чыгарылат.

Байыркы Хорезмде (Каракалпакстан) Кой Кырылган Кала обсерваториясы (б.з.ч. III к. – б.з. I к.) Орто Азиянын байыркы астрономиясы үзгүлтүксүз жашап, Теңир Тоодон талаага которулган. Байыркы гректердин илимий жетишкендиктерин айкалыштыруу менен аль-Хорезми, аль-Фергани, Беруни, Ибн-Сина, Улугбек Тарагай, Али Кушчу тарабынан табият таануу илимдери жаңы баскычка көтөрүлгөн. Бул илимдерди түрк дүйнөсүнүн мурастары менен байланыштырып, Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгари жаңы багытты аныкташкан

6-сүрөт. Кырк Чоронун таштары.

«Куттуу бийликте» дүйнөнүн түзүлүшүн: «Менин көргөнүмө караганда Алла-таала түрктөрдү жылдыз чөлмөгүнүн бир бурчунан чыгарган. Катмарланган асман алкактарын алардын бийлик жүргүзүүсүнө ылайык кылып айланткан» деп айтылат. Чыгарманын өзөгүн түзгөн төрт негиз: Күнтууду, Айтолду, Акдилмиш Өткүрмүш аркылуу табият менен социалдык чөйрөнүн жалпы мыйзам ченемдери көркөм формада жалпыланып берилген. Күнтууду – бүткүл Ааламга жарыгын менен жылуулугун тегиз тараткан Күн сымал адилет-калыс өкүмдардын образы. «Манас» эпосунда «Оң чекеге Күн тууп, сол чекеге Ай тууп, Үркөр келип төбөгө тогоол болуп алыптыр» деген саптар менен дүйнөнүн эстетикалык-симметриялык сүрөттөлүшү менен маанилүү астрономиялык кубулуш баяндалып, баатырдын төрөлгөн күнү космос цикли менен байланышкан. Ж. Баласагын коомдун социалдык структурасын жана адилет өкүмдардын бийлиги Күн менен, ал бийликти кынтыксыз аткарган баш вазирди толгон Ай менен салыштырган.

Бул чыгармада дүйнөнүн астрономиялык сүрөттөлүшүн Птоломей тарабынан түзүлгөн геоборбордук (борборунда Жер жайгашкан) системасын көркөм сөз берметтери менен ажайып керемет сүрөттөгөн:

*Сөз баштадым Теңирдин аты менен,
 Жараткан бар күнөөмдү кечирсе экен.
 Жаратты эрки менен Аалам, Жерди,
 Ааламга жарыктыкка Күн, Ай берди,
 Тегеренме асманды жасап койду,
 Түбөлүк тынымы жок айлампалуу.*

Борбордук Азия астрономдору дүйнө Теңирдин эрки менен жаралып, андан ары табигый мыйзам ченемдер менен кыймылдайт жана өнүгөт деген концепцияны уланткан:

*Жолукпайт, айлампада тегеренет,
 Көрүшпөйт, бири-бирин ээрчип жүрөт.
 Теңирим аны ошентип жасап койгон,
 Алмашпай жүрүп келет ошол бойдон.*

Планеталардын аталыштарын төмөнкүчө берген: **SEKENTIR** – Сатурн, **KARA-KUŞ** - Юпитер, **KÜRÜD** - Марс, **KÜN** - Күн, **SEVIT** - Чолпон, **Arzu Tilek** - Меркурий, **AY** - Ай. Мындан тышкары: **ÜLKER** - Үркөр, **YITIKEN** - Жетиген, **YILDRIK** (Жылтырак) - Сириус, **ÜKEK** (Үкөк)- зодиак белгиси астрономиялык терминдер жана аталыштар да берилген [Deniz. S., 2005]. Зодиак алкагындагы топ жылдыздардын чак арасын чарчы менен бөлгөндөн улам **YÖKÖK** деген термин пайда болгон. Дастанда куралсыз көрүнгөн жети асман денесинин айлануу мезгилдери, 12 зодиак белгисинин аттары, жайгашуу абалдары жана кыймылдары баяндалган. Зодиак белгилерин үкөк (ükek) деген жалпы ат менен берген. Азыркы кыргыз тилинде «үкөк» - эмерек сакталган кутуча формасында эмерек. Зодиак белгисиндеги топ жылдыздыдын чеги орто кылымда чарчы менен

белгиленсе керек. Асман чүмбөтү боюнча кыймылдаган Күн, Ай жана планеталар кыймылга келген тилке Ноокат районунун Чили-Сай капчыгайында аскадагы сүрөт-жазмасында чарчы фигуралар менен берилген (4-сүрөт).

Ж. Баласагын планеталардын мыйзам ченемдүү жайгашуусун баяндоо менен алардын айлануу мезгилдерин айтып кетет. Дастанда Сатурндун айлануу мезгилин 2 жыл 8 ай, Юпитердин айлануу мезгилин 12 ай деп берилиши азыркы илимде белгилүү маалыматтарга туура келбейт, Юпитердин сидерикалык айлануу мезгили¹ 11,86 жыл, синодикалык айлануу мезгили² 398,88 сутка; Сатурндуку 29,46 жыл жана 369,66 сутка.

Ж. Баласагын Сатурн жана Юпитердин айлануу мезгилдери катары планеталардын жаңырган Ай менен биригүүсү ай жылы менен эсептелген. Сатурндун дастанда берилген мезгилинин ай жылы менен эсептейбиз:

$$2 \text{ ай жылы} \cdot 354,36 \text{ сутка} + 8 \text{ ай} \cdot 29,53 = 708,72 + 236,24 = 944,96;$$
$$944,96 : 354,36 = 2,67 = 2 \text{ жыл } 8 \text{ ай}.$$

Юпитердин айлануу мезгили ай жылы менен 12 жыл болгондуктан жаңырган ай менен биригүүсү бир жылда 12 жолу кайталанат. Бул планета ар бир зодиак белгисинде бир жыл (12 ай = 354 сутка) жайгашат. Сатурндун сидерикалык айлануу мезгили: 29,46 жыл · 365,24 сутка = 10759,97 сутка; 10759,97 : 354,36 = 30,36; Сатурндун сидерикалык айлануу мезгили 30,36 ай жылына барабар. 30,36 : 12 = 2,53 жыл. Планетанын илмек сыяктуу кыймылын эсепке алуу менен бир зодиак белгиинде 2 жыл 8 ай (ай жылы боюнча) жайгашат.

Бул бөлүмдө Күндүн асман чүмкөгү боюнча бир жылдык жолундагы 12 топ жылдыздын түрк тилиндеги аталыштарын берип, үч-үчтөн төрт мезгилге бөлүп баяндаган: **Kozi** – Аркар (Овен), **Ud** – Букачар (Телец), **Erentir** – Босого (Близнецы), **Kuçik** – Саратан (Рак), **Kör arslan** – Арстан (Лев), **Bugday başi** – Сумбула (Дева), **Ülgü** – Тараза (Весы), **Çadan** – Акраб (Скорпион), **Ya** – Жаачы (Стрелец), **Oglak** – Текечер (Козерог), **Könek** – Көнөк (Водолей), **Balik** – Балык (Рыбы) [Deniz S.2005].

Жусуп Баласагындын космологиялык теориясы байыркы грек ойчулдарынын үчилтиктүү идеясын улантуу менен зодиактын 12 топ жылдызын баяндап, дүйнөнү түзгөн төрт негизге (от, суу, аба, жер) үчтөн бөлүштүргөн. Жусуптун пикири боюнча төрт негиз бири бирине карама каршы, бирок дүйнө карама-каршы тараптардын биримдиги менен күрөшүнөн пайда болгон жана жашап турат.

Бири-бирине булар каршы теңдешсиз.

Бири-бирине душман элдешкис.

Жолукпай айлампада тегеренет,

Көрүшпөй бирин-бири ээрчип жүрөт.

Орто кылымда чыгыш ойчулдары Беруни, Ибн Сина, Омар Хаямдан Жусуп айрымаланып, бул чыгарманы түрк тилинде жазагандыгында. Жусуп Баласагындын жана Махмуд Кашгаринин эмгектери түрк элдеринин тилин жана маданиятынын пайдубалын түзгөн. Бул чыгармалар маданияты гүлдөп турган Карахандар мамлекетинин рухий негизин түзүп турган. Ар түрдүү кесиптеги адамдардын коомдогу ордун жана аларга кандай мамиле жасоонун эрежелерин иштеп чыккан. «Жыл санакчыларга кандай мамиле керектиги» деген ырда математика, астрономия илимдаринин зарылдыгын жана маанилүүлүгүн даңазалаган.

«Куттуу билик» дастанынын пайдубалында Теңир Тоолук байыркы көчмөндөрдүн дүйнөтаанымы, табият кубулуштары менен айкалышкан коомдук мамилелер жана көзкараштар жатат.

Адабияттар:

1. “Манас”. Энциклопедия. Б., 1995.
2. Баласагын Ж. Куттуу билим. М.:, 1993.
3. Жусупакматов. Л. Ноодогу кат. Б.:, 1992.
4. Deniz S. Yusuf Has Hacibin bilime verdigi onem ve astronomi bigisinin Kutagu biligide tezahuru. // “Ж. Баласагын жана анын идеяларынын азыркы учурдагы орду” аттуу Эл аралык конференциясы. Б.:, 2005.
5. Мамбетакунов Э., Калыбеков А. Астрономия илиминин өнүгүшү. Б.:, 2014.
6. Калыбеков А. Кыргыз жылсанагынын илимий негиздери. Б.:, 2016.

¹ сидерикалык мезгили- планетанын жылдызга салыштырмалуу айлануу мезгили.

² синодикалык мезгили - планетанын Күнгө салыштырмалуу айлануу мезгили.